

*Paweł Ligęza*

## Ironia w twórczości poetyckiej

### Bułata Okudźawy

Od śmierci Bułata Okudźawy minęło już ponad 20 lat. Legendarny i zarazem kultowy bard zyskał w swoim czasie ogromną popularność i liczne audytorium wielbicieli. Począwszy od lat 60. XX wieku – czasu jego debiutu literacko-pieśniarskiego – aż do współczesności twórczość Okudźawy nieustannie przyciąga uwagę nie tylko w Rosji, ale też w innych krajach. Bułat Okudźawa jest autorem około tysiąca wierszy, z których wiele (ponad 200) zostało skomponowanych przez barda-poetę razem z muzyką. Właśnie ta liryczno-pieśniarska spuścizna uczyniła Okudźawę znany i uwielbianym w ojczyźnie, a także przyniosła popularność za granicą. Do najbardziej rozpoznawalnych i lubianych pieśni należą: *Modlitwa*, *Piosenka o Arbacie*, *Ostatni trolejbus*, *Piosenka o Mozarcie*, *Piosenka o żołnierskich butach*, *Do widzenia chłopcy...*, czy *Pożegnanie z Polską* – dedykowana Agnieszce Osieckiej, podkreślająca nierozzerwalną więź poety z Polską.

Okudźawa bardzo lubił Polskę, była dla niego drugą ojczyzną, tą duchową. Miał tu wielu przyjaciół – wspomnianą poetkę Agnieszkę Osiecką, Jacka Kuronia, Adama Michnika, a także słynnych tłumaczy jego poezji: Andrzeja Mandaliana, Wiktora Woroszyńskiego, Wojciecha Młynarskiego. To w Polsce w 1968 roku ukazał się pierwszy longplay z jego pieśniami. Niesłabnąca popularność poety w nadwiślańskim kraju zaowocowała Międzynarodowym Festiwalem Piosenki Poetyckiej jego imienia, organizowanym cyklicznie od kilku lat, przyciągającym coraz większą liczbę wykonawców jak i odbiorców. Na uwagę zasługuje fakt, że obecnie w samej tylko „Gazecie Wyborczej” znaleźć można setki artykułów i notatek, w których pojawiły się wzmianki o Bułacie Okudźawie.

Szerokiej publiczności poeta znany jest przede wszystkim jako liryk pokolenia odwilżowego. Jego poezja jest delikatna, wrażliwa, ujmująca i jakby nieco naiwna:

Но в том-то и дело, что романтизм начинается с лирического героя, резко противопоставленного толпе, с героического одиночки, чья гибель предрешена. А герой Окуджавы если и гибнет – то никак не победителем, как бумажный солдат; если и идет на войну – то сам смеется над собственной жалкой неловкостью; если и влюбляется – то ни на секунду не перестает быть московским муравьем, одним из множества. Эта подчеркнутая будничность, размытость лирического „я” – принципиально неромантическая позиция Окуджавы, которому прокламированный,

громкий, байронического толка романтизм казался дурновкусием, эгоцентризмом, чем-то, что следовало преодолеть<sup>1</sup>.

W tej koncentracji na ogólnoludzkich ponadczasowych wartościach kryje się być może fenomen ogromnej popularności poety, którego głos twórczy tak przenikliwie zabrzmiał na przekór dominującemu w radzieckiej literaturze socrealizmowi i upowszechnieniu kultury masowej. Według radzieckiego poety Dawida Samojłowa, bliskiego przyjaciela barda, Okudżawa wyróżniał się wśród wielkiego pokolenia poetów „szestidiesiatników” właśnie swoim liryzmem:

Окуджава – случай особый: каждый чувствует его личной собственностью. С помощью сложных, сугубо индивидуальных приемов, которых мы попытались коснуться в этой книге, он создавал рамочные конструкции, в которые слушатель может поместить себя и свою судьбу – так сказать, пропитать его стихи, песни и даже прозу личными биографическими обстоятельствами. Каждый был уверен, что Окуджава поет лично для него и о нем<sup>2</sup>.

Dominacja u Okudżawy tej szczerej intymności pozwoliła Samojłowowi stwierdzić nie tylko oczekiwane: „Окуджава всегда писал «сердечно»...”<sup>3</sup>; ale i paradoksalne: „Мы классицисты, а Окуджава сентименталист”<sup>4</sup>.

Tymczasem sam Okudżawa niejednokrotnie dawał świadectwa, mówiące o możliwości innego traktowania jego wierszy. Najdobitniej ta deklaracja była sformułowana przez poetę w czterowerszu:

Я выдумал музу Иронии  
для этой суровой земли.  
Я дал ей владенья огромные:  
пари, усмехайся, шали<sup>5</sup>.

Innym potwierdzeniem zdystansowanego i szydlerczego stosunku Okudżawy do rzeczywistości mogą być słowa wypowiedziane przez niego na polskiej ziemi. W tekście zamieszczonym na odwrocie płyty długogrającej Agnieszka Osiecka cytuje istotne w naszych rozważaniach słowa rosyjskiego artysty: „Moim ulubionym poetą jest Julian Tuwim. Czytając go odnoszę wrażenie, że gdyby on nie napisał pewnych wierszy – ja musiałbym je napisać. Tuwim mówi o świecie tak, jak ja mówię – ze smutkiem i ironią”<sup>6</sup>.

Ironiczny ton w poezji Okudżawy nie został pominięty także przez badaczy jego twórczości. Otóż biograf poety, Dmitrij Bykow – znany współczesny rosyjski pisarz, poeta, krytyk literacki i publicysta – w obszernej monografii, poświęconej

<sup>1</sup> Д. Быков, *Булат Окуджава*, Молодая гвардия, Москва 2009, s. 6.

<sup>2</sup> Tamże.

<sup>3</sup> Tamże, s. 20.

<sup>4</sup> Tamże, s. 19.

<sup>5</sup> Б. Окуджава, *Я выдумал музу иронии*, <http://www.bards.ru/archives/part.php?id=42222> [dostęp: 7.03.2018].

<sup>6</sup> В. Окуджава, *Ballady Булата Окуджавы*, Polskie Nagrania „Muza”, 1968, SXL 0482.

twórczości moskiewskiego barda, podkreśla dystans Okudżawy do swojej osoby, wyjaśniając skąd w jego utworach wzięła się ironia, a nawet autoironia:

Окуджава ощущал себя аристократом, вынужденным вести жизнь разночинца, и ему приходилось заставлять себя систематически, целенаправленно снижать собственный авторский образ в автобиографической прозе или в военной лирике. На одном из выступлений он признавался даже, что мать не одобряет его автобиографических рассказов, в которых он вечно выглядит растяпой: «Но все равно, надо, надо. Нужна ирония»<sup>7</sup>.

Rzecz jasna, „muzy Ironii” nie wymyślił Okudżawa. Tradycja ironicznego przedstawiania otaczającego świata, podobnie jak teoretyczna interpretacja samego sedna ironii i mechanizmu jej funkcjonowania, odwołuje się do zamierzchłych czasów. Przy tym trzeba nadmienić, że współczesne interpretacje ironii i jej sensu niewiele różnią się od tych klasycznych.

Na przykład francuski antropolog kultury Dan Sperber i brytyjska badaczka Deirdre Wilson zaznaczają, że tradycyjna nauka retoryki, której początki sięgają początków naszej ery, wskazuje, iż ironia charakteryzuje się użyciem wyrazów w odwrotnym znaczeniu, niż to jest powszechnie przyjęte<sup>8</sup>, stąd „wypowiedź ironiczną tradycyjnie analizuje się jako figuratywnie znaczącą, przeciwieństwo tego, co mówi dosłownie”<sup>9</sup>. Wtórzuje im amerykański krytyk literacki Clint Brooks znany również ze swoich teorii rozumienia ironii, którą nazywa „oczywistym wypaczeniem sensu jakiejś wypowiedzi przez kontekst”<sup>10</sup>.

Przyjmując tę klasyczną interpretację podkreślamy podstawową charakterystyczną cechę ironii konieczną do objaśnienia jej specyfiki w wierszach Okudżawy. Piotr Łaguna, tragicznie zmarły młody polski polonista, zauważa, iż osoba ironizująca ma poczucie pewnej wyższości oraz solidarności intelektualnej z tymi, którzy potrafią dotrzeć do sedna zręcznie zakamuflowanych refleksji<sup>11</sup>. Jeśli przyjęcie takiego warunku uznamy za obowiązkowe w realizacji ironii, to nie bez podstaw możemy uznać, że Okudżawa odbierał otaczający go świat z pozycji delikatnego i nostalgicznego szydercy. Co więcej, można by zaryzykować nawet stwierdzenie, że przyjmując ironiczne spojrzenie na rzeczywistość Okudżawa jak gdyby wyprzedzał myśl znakomitego rosyjskiego satyryka Michaiła Żwanieckiego: „Ирония спасет вас. Вас спасет юмор”<sup>12</sup>.

<sup>7</sup> Zob.: Д. Быков, *Булат Окуджава...*, s. 303.

<sup>8</sup> Zob.: D. Sperber, D. Wilson, *Relevance Communication and Cognition*, 1986 Oxford – *Ironia a rozróżnienie między użyciem i przywołaniem*, „Pamiętnik Literacki” 1986, nr LXXVII, z. 1, s. 268.

<sup>9</sup> Tamże, s. 265.

<sup>10</sup> C. Brooks, *Ironia jako zasada struktury poetyckiej*, przeł. E. Sowa, [w:] *Współczesna teoria badań literackich za granicą*, red. H. Markiewicz, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1976, t. 1, s. 264.

<sup>11</sup> Zob.: P. Łaguna, *Ironia jako postawa i jako wyraz*, Kraków–Wrocław 1984, s. 22.

<sup>12</sup> М. Жванецкий, *Второе внезапное обращение к детям*, [http://www.jvanetsky.ru/data/text/t9/vtoroe\\_obrashenie\\_k\\_detem](http://www.jvanetsky.ru/data/text/t9/vtoroe_obrashenie_k_detem) [dostęp: 17.03.2018].

Znacząłoby to, że ironia i humor mogły być dla Okudźawy swoistym wybawieniem od codzienności, specyficznym sposobem wyjścia z kłopotów, a także środkiem umożliwiającym uniknięcie odpowiedzialności za swoje słowa. Sięgając zatem po ironię, zawierającą w rzeczywistości rodzaj wartościowania pejoratywnego, pisarz otrzymuje nietypowe narzędzie do ośmieszania, obrażania czy też lekceważenia, gdzie pewne wartości i przeżycia „zostają całkowicie odwrócone z celowym zamiarem ich wykpienia”<sup>13</sup>.

Przyjrzyjmy się więc nieco bliżej tej specyficznej ironii Okudźawy. Warto nadmienić, że przybiera ona różne postacie. Z pewnością w jego twórczości dostrzec można zwykłą ironię społeczną, krytykującą pod płaszczykiem pochwały otaczającą go rzeczywistość. Nieobca jest też w jego poezji ironia polityczna, wymierzona przeciwko porządkom komunistycznym, jak również autoironia kierowana przeciwko samemu sobie.

Jak wiadomo, Okudźawa był poetą, który nigdy nie czuł się rewolucjonistą, dystrydentem ani opozycjonistą. Zajmował się literaturą i pisał tak, jak dyktowało mu serce, „bez szkliwa”<sup>14</sup>. Jako wytrawny pisarz starał się swoje myśli, a także wyniki obserwacji i rozmyślań dyskretnie przemycać. Sprytnie ukrywał je pod woalem metafor, historii, humoru i ironii, tworząc w ten sposób poezję refleksyjną, smutną, nastrojową i melancholijną, zawierającą przemyślenia dotyczące ludzkiego losu. Znany historyk literatury Jadwiga Szymak-Reiferowa zauważa, że „wiedza Okudźawy o sytuacji człowieka jest głęboka i gorzka. Pragnie on jednak «w goryczy znaleźć sens», a ironią i sceptycyzmem bronić się przed cierpieniem”<sup>15</sup>.

A zatem wiersze Okudźawy nierzadko są dwuznaczne, posiadają jak gdyby drugie dno, gdzie pod warstwą prostej i humorystycznej fabuły kryją się głębsze treści, jak chociażby w utworze *Мастер Гриша*. Przykładowo zacytujemy kilka jego wersów:

...в нашем доме –  
 благодать, благодать...  
 Все обиды до времени прячем,  
 ничего, что удачи пока не видать,  
 Мастер Гриша придет, рядом сядет –  
 две больших, две надежных руки у него –  
 все наладит<sup>16</sup>.

To bardzo znana<sup>17</sup> i prosta piosenka Okudźawy. W „naszym domu” nic ciekawego się nie dzieje, słycać swobodne rozmowy, trafi się niewinna niesnaska, jedynie wiatr łamie niestabilny dach. Ale to nie problem. Wszyscy liczą na to, że jakoś to będzie, przyjdzie fachowiec i coś z tym zrobi. Niemniej pod pozorem spokojnego i beztroskiego życia można doszukać się głębszego przesłania. Okudźawa niejako

<sup>13</sup> A. Chojnacki, *Poetyka*, Warszawa 1978, s. 130.

<sup>14</sup> Zob.: E. Pawlak, *Okudźawa: wyraził bliskie i dalekie*, „Nurt” 1977, nr 2, s. 28.

<sup>15</sup> J. Szymak-Reiferowa, *Posłowie*, [w:] B. Okudźawa, *Zamek nadziei*, wyb. A. Sarachanowa, Kraków–Wrocław 1984, s. 276.

<sup>16</sup> B. Okudźawa, *Pieśni, ballady, wiersze*, Kraków 1999, s. 110.

<sup>17</sup> W polskiej wersji językowej szczególnie znana w wykonaniu Stanisławy Celińskiej.

przekornie mówi: w naszym domu wszystko jest w porządku – a potrzebny byłby jakiś remont. Dlaczego jednak nikt z mieszkańców nie bierze się do pracy i nie remontuje domu? Wszyscy czekają na majstra, na kogoś, kto wyjąłby ręce z kieszeni i zaczął walczyć o porządek i stabilizację. Stąd aluzja: „Ну-ка, вынь из карманов свои кулаки, мастер Гриша”<sup>18</sup>. Jak zauważa Edward Pawlak, ironia Okudźawy wymierzona jest przeciw głupcom, którzy z założonymi rękami czekają na nadejście „mistrza Griszy”, mającego załatać dziurawy dach. Według krytyka ma to związek z walką o „czyste niebo” i o szlachetny charakter związków międzyludzkich<sup>19</sup>. Aczkolwiek to tylko jedna – powierzchowna warstwa ironii Okudźawy.

Do opisanie drugiej – bardziej zakonspirowanej – warstwy ironii autorskiej, a jednocześnie do zademonstrowania ironiczności wielopłaszczyznowej, jako specyficznej cechy poezji Okudźawy, posłużymy się terminem z pracy wspomnianych już Sperbera i Wilson, a mianowicie „przywołanie echem”:

Nadawca za pomocą doboru słów, tonu (niedowierzającego, pytającego, lekceważącego, pogardliwego, wyrażającego aprobatę, itd.) sygnalizuje swój stosunek do przywołanego zdania; pewną rolę gra tu też kontekst bezpośredni wypowiedzi. Nadawca może zwłaszcza przywołać echem jakąś uwagę w taki sposób, by dać do zrozumienia, że uznaje ją za niezgodną z prawdą, niewłaściwą czy nieistotną<sup>20</sup>.

Okudźawa przywołuje rzeczywistość ZSRR. Obiektem ironii są tu przywódcy państwowi, politycy, wysoko postawieni urzędnicy, a także ci, którzy dają im posłuch i podporządkowują się zwierzchnikom. Jednakże Okudźawa nie krytykuje ich wprost. Nikogo też nie obraża, a wręcz współczuje społeczeństwu, mając świadomość, że padło ofiarą manipulacji ideologicznej.

Dmitrij Bykow, łącząc dwie przedstawione interpretacje – społeczną i upolitycznioną – dostrzega w wierszu Okudźawy jeszcze i nuty buntownicze:

Образ грозного раздолбая, от которого все зависят; противопоставить его власти нечего, обустроить собственный дом интеллигенция неспособна. Проблема в том, что, когда мастер Гриша наконец вынет из карманов свои кулаки, – мало никому не покажется; шанс, что он начнет заниматься чем-нибудь созидательным, – ничтожен<sup>21</sup>.

Zastosowana przez Okudźawę ironia bez względu na to, jak ją sobie czytelnik wyobrazi – z podwójnym, czy z potrójnym dnem – w stosunku do polskiej rzeczywistości ma jeszcze jedną interpretację. Utwór *Мастер Гриша* napisany pod koniec 1960 roku<sup>22</sup> Okudźawa poświęcił osiem lat później swoim polskim przyjaciołom, opozycyjnym działaczom Karolowi Modzelewskiemu, Jackowi Kuroniowi i Adamowi Michnikowi. Kiedy ich zamykano do więzień, uwielbiany w Polsce bard

<sup>18</sup> B. Okudźawa, *Pieśni, ballady, wiersze...*

<sup>19</sup> Zob.: E. Pawlak, *Okudźawa...*, s. 28, 29.

<sup>20</sup> D. Sperber, D. Wilson, *Relevance...*, s. 277.

<sup>21</sup> В. Фрумкин, *Портрет на фоне эпохи: Булат Окуджава в толковании Дмитрия Быкова*, <http://berkovich-zametki.com/2009/Zametki/Nomer12/Frumkin1.php> [dostęp: 20.03.2018].

<sup>22</sup> Zob.: А.Е. Крылов, *О датировке песни Окуджавы «Мастер Гриша»*, <https://ae-krylov.livejournal.com/69577.html> [dostęp: 31.03.2018].

solidaryzował się z nimi. Tekst *Majster Grisza* opozycjoniści przerobili na *Majster Bułat* – wspominała na łamach „Gazety Wyborczej” wdowa po Bułacie Okudźawie, Olga Arcymowicz-Okudźawa<sup>23</sup>.

Od wdowy po Okudźawie dowiadujemy się o istnieniu w tym wierszu jeszcze jednego – osobistego dla autora – podtekstu. Wyjaśniając skąd wzięła się postać majstra Griszy, Olga Arcymowicz-Okudźawa wiąże ją z epizodem opowiedzianym sześćdziesięcioletniemu Bułatowi przez matkę Aszchen:

[...] в арбатской квартире засорился водопровод, и Ашхен отправилась на поиски слесаря. Слесарь, Василий Сочилин, жил в двухэтажном флигеле, во дворе, в полу-подвале, в крошечной комнатухе, пропахшей гнилью и кислятиной. Добудиться его так и не удалось – он спал тяжелым пьяным сном; рядом возились его дети<sup>24</sup>.

Jak widzimy, prosta wydawałoby się pieśń *Мастер Груша* przy głębszej analizie jest nasycona wielowarstwową ironią.

Rozmowa z czytelnikiem z ironicznym uśmiechem na ustach dotykała w twórczości Okudźawy również i takiej, nie nadającej się dla żartu i wycierpianej przez samego poetę problematyki, jak wojna. Jak wiadomo, Okudźawa nie ze słyszenia wiedział, co to wojna. Jako nastoletni chłopiec dobrowolnie zgłosił się do armii. Wysłano go na front północnokaukaski. Po trzech miesiącach został ranny, a po wyjściu ze szpitala w walkach więcej już nie uczestniczył. W jednym z udzielonych wywiadów na pytanie, czy wojna wywarła na nie go wpływ – odpowiedział:

Оказала, конечно. Я был слишком юный, мне было 18 лет, я был очень романтичный. Пошел воевать, побеждать. Но это все через две недели рассеялось, я увидел грязную, страшную работу, кровь. С тех пор я вообще возненавидел войну. Война есть бойня. И когда называют эту войну великой, я протестую, потому что бойня великой быть не может. Может быть великим народ, его победы, его страдания, но война не может быть великой, война – это страшно<sup>25</sup>.

Tragizm tematu „człowiek i wojna” Okudźawa potrafił wyrazić w takich wspańniętych pieśniach i wierszach, jak: *До свидания, мальчики; Бери шинель; Первый день на передовой; Сто раз закат краснел...; Не вели, старшина, чтоб была тишина*.

Pieśń, o której będzie mowa niżej, ma zupełnie inny charakter. Osobiście jak przez mgłę pamiętam – było to rok, może dwa po wprowadzeniu stanu wojennego w Polsce – szkolną akademię, na której starsi koledzy zaśpiewali po polsku skoczną, wesołą piosenkę z powtarzającym się refrenem „jak dobrze, jak miło, jak łatwo być żołnierzem”. Z perspektywy siedmioletniego wówczas chłopca odbierałem ją jako zachętę pójścia do wojska. Po latach okazało się, że to piosenka Bułata Okudźawy zatytułowana *Песенка веселого солдата*.

<sup>23</sup> Ł. Woronyńska, *Wdowa po Okudźawie: Nie każdy poeta miał taki fart*, wyborcza.pl/magazyn/1,124059,16452003,Wdowa\_po\_Okudzawie\_Nie\_kazdy\_poeta\_mial\_taki\_fart.html [dostęp: 20.03.2018].

<sup>24</sup> В. Фрумкин, *Портрет...*

<sup>25</sup> Л. Мокеева-Гайст, *Булат Окуджава: Я выполнил свое предназначение*, „Труд” 2005, nr 82.

Utwór powstał w latach 1960–1961, czyli w połowie okresu odwilży chruszczowowskiej. A zatem można przypuszczać, że odbiór przedstawionego tu wesołego żołnierza nie miał związku z żołnierzem rosyjskim – pamięć o wojnie była zbyt żywa. Na pierwszy rzut oka Okudźawa kierował się tu motywacją antywojenną.

Taką interpretację wzmacnia inny wariant tytułu utworu – *Песенка американского солдата*. O okolicznościach narodzenia się tego tytułu wiadomo ze wspomnień tłumaczki Ireny Lewandowskiej. Pewnego razu, na jakimś koncercie publiczność chciała usłyszeć „Jak dobrze być żołnierzem”. Bułat zawahał się, a wtedy znany poeta Jewgienij Jewtuszenko zawołał: „Bułat, no dawaj tę piosenkę amerykańskiego żołnierza”. I tak już zostało, że jest to piosenka amerykańskiego żołnierza, że to amerykański żołnierz śpiewa<sup>26</sup>:

Возьму шинель и вещмешок, и каску,  
в защитную окрашенную краску, –  
ударю в шаг по уличкам горбатым –  
как просто стать солдатом, солдатом.

Забуду все домашние заботы, –  
не надо ни зарплаты, ни работы;  
иду себе, играю автоматом –  
как просто быть солдатом, солдатом.

А если что не так – не наше дело. –  
Как говорится – родина велела.  
Как славно быть ни в чем не виноватым  
совсем простым солдатом, солдатом<sup>27</sup>.

Jeśli w odczuciu Okudźawy, który doświadczył żołnierskich przeżyć, wojna była straszna, to czy mógł napisać o niej pieśń pochwalną, przedstawiając ją jako wesołą zabawę? Mamy zatem przed sobą ironię, ale co ona powinna była ukryć?

Już sam pierwotny tytuł omawianego utworu uzmysławia, że poeta posługuje się tu przewrotnością. Koreluje to poniekąd ze znaną z Kabaretu Starszych Panów piosenką *Wesołe jest życie staruszka* wykonywaną przez Wiesława Michnikowskiego.

Co jednak trzeba było ukrywać i przed kim? Tematyka antywojenna była w ZSRR honorowana. A zatem jej obecność w tekście literackim nie wywołałaby ingerencji ze strony cenzury.

Podobnie jak w przypadku *Majstra Griszy* i w tym wierszu Okudźawy za pierwszą warstwą ironii ukryte są inne, niewidoczne gołym okiem. „Просто быть солдатом”, „забуду все домашние заботы”, „не надо ни зарплаты, ни работы”, „иду себе, играю автоматом”, „если что не так – не наше дело”, „как славно быть ни в чем не виноватым” – każda zwrotka stanowi tu odrębny obraz, a wszystko zamykają dwa sarkastyczne wersy, będące najoczywistszym rodzajem ironii<sup>28</sup>. Poeta pod pozorem niewinnej zabawy daje wyraz uczuciom związanym z prawdziwym

<sup>26</sup> Zob.: A. Moratyn, *Bułat Okudźawa*, „Viva” 1997, nr 16, s. 35.

<sup>27</sup> B. Okudźawa, *Pieśni, ballady, wiersze...*, s. 106.

<sup>28</sup> Zob.: C. Brooks, *Ironia...*, s. 264.

wymarszem na wojnę. Żołnierz stwierdza, że nic go nie obchodzi, jeżeli coś będzie nie tak, to nie jego sprawa, najlepiej i najłatwiej wszystko „zwalić na ojczyznę”. Słowo ojczyzna (родина) brzmi tutaj nader ironicznie. Ojczyzna w tym kontekście daleko odbiega od ideału. Tytułowego amerykańskiego żołnierza trzeba również traktować z przymrużeniem oka, bo to nie o niego przecież tutaj chodzi...

Dmitrij Bykow w związku z tym zauważa, że w *Песенке веселого солдата*:

Из-за самых обыкновенных слов встают вдруг трагический образ Венгерской революции, подавленной советскими танками, забастовка в Новочеркасске, и мысли невольно обращаются к будущему: а что если?<sup>29</sup>.

W jednym z różniejszych swoich wywiadów sam Okudźawa mówił o politycznym, a nie antywojennym przesłaniu tego wiersza:

У меня была песенка *Про веселого солдата*. Но исполнять ее было нельзя, пока я не переименовал „веселого” солдата в „американского”. Но смысл песни всем был понятен, поскольку там использованы именно русские детали. А однажды меня вызвали в горком партии и сказали: „У вас там есть одна военная песня, вы ее не пойте”. А эта песня называлась *Песня о Леньке Королеве*. Я говорю: „А почему не петь?” – „А потому, что вы пишете, что некому оплакать его жизнь”. Ну, я говорю, он был молодой, и у него не было жены. Они говорят: „Да, но остались другие, комсомол!” Через три года я написал песню *Про дураков. Песня о дураках* – это ваша?” Я говорю: „Да”. – „А кто такие дураки?” Ну, я говорю, дураки – это дураки. „Вы эту песню не пойте, у вас же есть замечательная песня про Леньку Королева”. (Смеется грустно)<sup>30</sup>.

Mamy tu zatem do czynienia z posługiwaniem się drwiną<sup>31</sup> przejawiającą się w formie wyrażen pochwalnych, implikujących jednakże osąd negatywny<sup>32</sup>.

Inny rodzaj ironii w twórczości Okudźawy może zilustrować *Молитва Франсуа Вийона* znana powszechnie jako *Молитва*. Przyjrzyjmy się bliżej temu utworowi, gdyż jest to chyba najbardziej znana i najczęściej śpiewana pieśń Okudźawy<sup>33</sup>. W Polsce cieszyła się i cieszy nadal ogromną popularnością:

<sup>29</sup> Д. Быков, *Булат Окуджава...*, s. 629.

<sup>30</sup> Л. Мокеева-Гайст, *Булат Окуджава...*

<sup>31</sup> Przy okazji zauważamy, że nawiązując do tematów wojennych Okudźawa używa również innej – miękkiej – odmiany ironii, pozbawionej jakiegokolwiek podtekstu. Ze względu na ową jednowymiarowość przykłady takiej ironii nie będą tu szczegółowo omawiane, ograniczymy się jedynie do niesolidności zdrobniałych i pieszczotliwych tytułów, nadanych przez autora głębokim i przenikliwym utworom o tematyce wojennej. Wystarczy wspomnieć o takich wierszach, jak *Песенка о пехоте* i *Песенка о солдатских сапогах*.

<sup>32</sup> Zob.: M. Głowiński, *Ironia*, Gdańsk 2002, s. 168.

<sup>33</sup> O powszechniej znajomości utworu w naszych dniach świadczy chociażby fakt, że na II Międzynarodowym Festiwalu im. Bułata Okudźawy, który odbył się w Krakowie 22–24 maja 2003 r., *Молитва* rozbrzmiewała trzykrotnie – po rosyjsku, po angielsku i po polsku (zob.: M. Misiorny, *Dopóki Ziemia kręci się*, „Tele Tydzień” 2003, nr 23, s. 13).



Bez wątpienia jest ona rzeczą najbardziej poruszającą „struny naszych (Polaków) dusz”, zwłaszcza w przekładzie Andrzeja Mandaliana i interpretacji Gustawa Lutkiewicza<sup>34</sup>.

*Modlitwę* można było usłyszeć w najróżniejszych wykonaniach. Śpiewana była w klubach studenckich i na trasach rajdów. Było w niej coś, co łączyło ludzi różnych pokoleń, różnych upodobań i temperamentów, jednym słowem – była ona rzeczywiście modlitwą tamtych czasów<sup>35</sup>.

Interesująca i poniekąd zagadkowa jest już sama historia powstania pieśni. W wywiadzie udzielonym w 1985 roku gazecie „Московские новости” Okudźawa powiedział, że pisał *Modlitwę* prawie 10 lat. Jak sam przyznał, jedną linijkę rocznie<sup>36</sup>. Twierdził również, że stworzył tekst o sobie i o swoim życiu<sup>37</sup>. Zgodnie z tą wersją, praca była zakończona, kiedy Okudźawa miał około 40 lat. W tym czasie często wspominał o śmierci, i o tym, że być może nie zostało mu już wiele lat życia<sup>38</sup>. Natomiast w innym wywiadzie opowiedział, że utwór powstał w 1964 roku w Leningradzie, a impulsem do jego napisania była ciężka choroba ubóstwianej żony Olgi<sup>39</sup>. Dlatego być może pojawił się ów przepiękny zwrot: „Господи, мой Боже, зеленоглазый мой!”<sup>40</sup>.

Przywołanie w tytule nazwiska François Villona (1431–1463), francuskiego poety, doprowadziło do tego, że początkowo tekst Okudźawy był postrzegany jak tłumaczenie.

Próby odszukania oryginału z góry skazane były na niepowodzenie: wystarczyło zwrócić uwagę na to że pieśń zaczyna się od słów „Пока Земля еще вертится...”, co w czasach Villona nie było jeszcze rzeczą oczywistą.

Zresztą potem i sam Okudźawa twierdził, że utwór absolutnie nie ma żadnego związku z Villonem, a tytuł zmienił po to, aby zamaskować religijny charakter wiersza: „Никакого отношения к Франсуа Вийону эта песня не имеет. Я написал стихи о себе, о своей жизни. Но в редакции не захотели это так печатать, и я назвал их *Молитва Франсуа Вийона*”<sup>41</sup>. Natomiast polski poeta i tłumacz literatury rosyjskiej Jerzy Czech pisze: „Autor zatytułował ją wówczas (modlitwę) François Villon, aby, według jego późniejszych słów, nie zgorszyć jakiegoś faryzeusza”<sup>42</sup>.

---

<sup>34</sup> Okudźawa bardzo cenił polskie wykonanie *Modlitwy* przez Gustawa Lutkiewicza. Znany aktor, Piotr Machalica wspomniął, iż Bułat po usłyszeniu *Modlitwy* w interpretacji Lutkiewicza, miał powiedzieć, że o ile on sam śpiewa ten utwór, to Gustaw się naprawdę nim modli. Zob.: J. Wakar, *Lutkiewicz nawet źle napisane role zamieniał w perełki*, <https://www.polskieradio.pl/8/5661/Artykul/1731788,Lutkiewicz-nawet-zle-napisane-role-zamienial-w-perelki> [dostęp: 23.03.2018].

<sup>35</sup> J. Czech, *Starszy pan z Gitarą*, „Radar” 1987, nr 22, s. 21.

<sup>36</sup> Zob.: Д. Быков, *Булат Окуджава...*

<sup>37</sup> Пор.: И. Саютина, *Удивительная история песни „Молитва” Булата Окуджавы*, <https://verblan.livejournal.com/1482.html> [dostęp: 23.03.2018].

<sup>38</sup> Д. Быков, *Булат Окуджава...*, s. 442.

<sup>39</sup> Тамże, s. 441.

<sup>40</sup> Zob.: В. Okudźawa, *Pieśni, ballady, wiersze...*, s. 164.

<sup>41</sup> Zob.: И. Саютина, *Удивительная...*

<sup>42</sup> J. Czech, *Starszy...*, s. 21.

Jednakowoż Okudźawa z jakiegoś powodu zasłonił się właśnie francuskim poetą, który za życia, jak wiadomo, miał reputację zawodowego przestępcy, złodzieja, oszusta i fałszerza pieniędzy. Uwzględnienie oczywistego czynnika – tego, że Villon „почитается первым народным певцом”<sup>43</sup> – to za mało, aby wyjaśnić okoliczności, dlaczego twórczość człowieka znanego z awanturniczego usposobienia staje się inspiracją *Modlitwy* Bułata Okudźawy. Dlaczego zwrot do Boga (chyba jedyny w swojej twórczości) wznosi Okudźawa jak gdyby w imieniu trzeciej osoby, François Villona, którego pobożność, jak widać, była wątpliwa?

Wybór Okudźawy po części mógł być związany z tym, że moskiewski bard uważał Villona za jednego ze swoich ulubionych poetów, po części zaś pewną rolę odegrać tu mogła rozpoznawalność Villona w środowisku rosyjskich czytelników. Swoją popularność poezja Villona w czasie odwilży zawdzięcza przekładom rosyjskiego pisarza, publicysty i poety Ilii Erenburga:

В 1957 году его переводы стихотворений французского поэта напечатал журнал «Иностранная литература» (№ 1), потом Эренбург вспоминал о Вийоне и цитировал фрагменты его произведений в своих знаменитых мемуарах *Люди, годы, жизнь*, печатавшихся в начале 60-х гг. в «Новом мире»<sup>44</sup>.

Wydaje się ponadto, że wśród czynników, wyjaśniających motyw przywołania nazwiska francuskiego poety, powinien znaleźć się jeszcze jeden, a mianowicie zbieżność stylistyki *Modlitwy* z artystyczną manierą twórczości Villona.

Villon, znany przede wszystkim jako poeta-ironista, nie tylko „często rozprawił się ironicznym ze swoimi wrogami”<sup>45</sup>, ale i nadawał ironiczny charakter takim swoim lirycznym utworom jak *Testamenty*, *Modlitwa*, *Matka Boska*.

Profesor Uniwersytetu Minnesoty Eugene Shragowitz porównując w swojej monografii styl obu artystów stwierdził, że Okudźawa wykorzystał w swojej *Modlitwie* metodę Villona – „так что легко не заметить иронического характера стихотворения”<sup>46</sup>.

Ironiczna nuta *Modlitwy* przejawia się przy próbie połączenia próśb do Boga z ogólną myślą filozoficzną:

Мелочи вроде „коня” в *Молитве* перемежаются просьбами вполне фундаментального и экзистенционального характера: автор молится и за благотворителя, и за Каина ... Трудно поверить, что смысловая разногласица здесь не намеренная: именно она придает всем просьбам чуть ли не шуточный характер<sup>47</sup>.

<sup>43</sup> To słowa samego A. Puszkina, któremu nie przeszkadzała okoliczność, że Villon „...воспевал в площадных куплетах кабаки и виселицу” (zob.: В. Распопин, *Эпоха Ренессанса. Франция. Французское Возрождение и Франсуа Вийон*, <http://svr-lit.niv.ru/svr-lit/raspopin/renessans-franciya/fransua-vijon.htm> [dostęp: 21.07.2018]).

<sup>44</sup> Г.К. Косиков, *О литературной судьбе Вийона*, [в:] Ф. Вийон, *Стихи: Сборник*, Радуга, Москва 1984, s. 319.

<sup>45</sup> *Mały słownik pisarzy francuskich, belgijskich i prowansalskich*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1965, s. 254.

<sup>46</sup> Е. Шраговиц, *Загадки творчества Булата Окуджавы: глазами внимательного читателя*, <https://profilib.net/chtenie/80231/evgeniy-shragovits-zagadki-tvorchestva-bulata-okudzhavy-glazami-vnimatel'nogo-chitatel'ya-15.php> [dostęp: 24.07.2018].

<sup>47</sup> Zob.: tamże.

Uwagę badacza powinno przykuć zastosowanie w *Modlitwie* oksymoronu i antyfrazy – środków stylistycznych maskujących prawdziwy sens wypowiedzi. Ich użyciu, jak wiadomo, towarzyszy ton ironiczny. Szczególnie uwidacznia się on w prośbach o mądrego, tchórzliwego, szczęśliwego i innych: „мудрому дай голову” (mądry i tak ją ma), „трусливому дай коня” (autor nie prosi o odwagę, ale o konia, który będzie potrzebny podczas szybkiej ucieczki), „дай счастливому денег” (życzenie mija się z treścią rosyjskiego przysłowia „Деньги счастья не приносят”), „дай рвущемуся к власти навластвовать влать” (nierozsądne, śmiałe i niebezpieczne w skutkach życzenie – szczególnie z uwzględnieniem czasu, kiedy ten wers był napisany)... Według może zbyt daleko idącej interpretacji Shragowitza, Okudźawa przez nieco poufałe zwracanie się do Boga jak gdyby zestawia treść wiersza z drugą częścią znanego komunistycznego hasła: „каждому – по потребностям”<sup>48</sup>. Czyż to nie ironia?

Ogólnie rzecz ujmując, ukryty ton ironii kamufluje myśl, którą D. Bykow wyraził w następujący sposób: „Главный пафос Окуджавы – виюновский: Господи, верни этому миру порядок!”<sup>49</sup>. Okudźawie, podobnie jak Villonowi brakuje pokoju, sprawiedliwości, nadziei, wiary i miłości. Swe pragnienia moskiewski bard skrzętnie ukrył w strofach pobożnej modlitwy pod płaszczykiem delikatnej ironii.

Wydaje się zatem, iż Bułat Okudźawa w tym wierszu występuje jako opisany przez R. Rorty’ego ironista skłonny do filozofowania. Znany polski filozof Andrzej Szahaj zauważa:

Rortiański ironista nie jest prześmiewcą czy szydercą, ironią nie chce nikogo ranić czy obrażać, nie prowadzi go też ona do cynizmu. Przeciwnie – można wręcz mówić o „powadze ironii” i o niechęci, jaką żywi Rorty do ranienia innych przez ironię. Ironia nie jest dlań sposobem obrony przed światem, lecz drogą do rozwinięcia wrażliwości etycznej. Służy jedynie obronie przed pułapką dogmatyzmu; zabezpiecza przed całkowitym uwiedzeniem przez jakiś słownik. W ten sposób broni przed fundamentalizmem Wiedzy i Wiary i sprzyja gotowości do podjęcia ponownej próby autoidentyfikacji przez dialog z innymi, konfrontację własnego słownika z innymi słownikami. Ostatecznym celem ironisty jest wciąż ponawiana próba autokreacji, dokonująca się na podstawie swobodnie wybranych wartości, o których się wie, że nie są absolutne<sup>50</sup>.

Na podstawie powyższej analizy wybranych trzech pieśni Bułata Okudźawy można twierdzić, że fenomen moskiewskiego barda zdaje się polegać na mistrzowskim, kompleksowym zastosowaniu ironii pośredniej i wyrafinowanej. Mechanizm osiągnięcia ironii we wszystkich trzech przypadkach jest bardzo podobny. Mamy tu do czynienia z jednolitością przejawów w tekście co najmniej dwóch z trzech jej odmian – ironią antyustrojowo-polityczną, społeczną i posiadającą charakter osobisty. Stosowane przez poetę kamuflaże wydają się na pierwszy rzut oka łatwe do rozszyfrowania, a w rzeczywistości charakteryzują się wielką złożonością i aluzyjnością. I chociaż nieobcy jest poecie gorzki sarkazm, najczęściej w jego utworach przejawia

<sup>48</sup> Zob.: tamże.

<sup>49</sup> Д. Быков, *Булат Окуджава...*, s. 448.

<sup>50</sup> A. Szahaj, *Ironia i miłość. Neopragmatyzm Richarda Rorty’ego w kontekście sporu o postmodernizm*, Wrocław 1996, s. 88.

się jednak ironiczny uśmieszek mądrego, wszystko rozumiejącego człowieka, którego D. Bykow trafnie nazwał

„Веселый барабанщик“ нынешней России, несущий в себе именно те человеческие ценности, без которых задыхается страна и народ<sup>51</sup>.

## Literatura

- Brooks C., *Ironia jako zasada struktury poetyckiej*, przeł. E. Sowa, [w:] *Współczesna teoria badań literackich za granicą*, red. H. Markiewicz, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1976, t. 1, s. 264–276.
- Chojnacki A., *Poetyka*, PWN, Warszawa 1978.
- Czech J., *Starszy pan z Gitarą*, „Radar” 1987, nr 22, s. 21–22.
- Głowiński M., *Ironia*, Słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2002.
- Łaguna P., *Ironia jako postawa i jako wyraz*, Wydawnictwo Literackie, Kraków–Wrocław 1984.
- Mały słownik pisarzy francuskich, belgijskich i prowansalskich*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1965.
- Misiorny M., *Dopóki Ziemia kręci się*, „Tele Tydzień” 2003, nr 23, s. 12–13.
- Moratyn A., *Bułat Okudżawa*, „Viva” 1997, nr 16, s. 32–36.
- Okudżawa B., *Ballady Bułata Okudżawy*, Polskie Nagrania, „Muza” 1968, SXL 0482.
- Okudżawa B., *Pieśni, ballady, wiersze*, wybór post. i red. A. Mandalian, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1999.
- Pawlak E., *Okudżawa: wyrazić bliskie i dalekie*, „Nurt” 1977, nr 2, s. 28–31.
- Sperber D., Wilson D., *Relevance Communication and Cognition*, Oxford, 1986 – *Ironia a rozróżnienie między użyciem i przywołaniem*, „Pamiętnik Literacki” 1986, nr LXXVII, z. 1, s. 265–288.
- Szahaj A., *Ironia i miłość. Neopragmatyzm Richarda Rorty’ego w kontekście sporu o postmodernizm*, Wydawnictwo Leopoldinum Fundacji dla Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1996.
- Szymak-Reiferowa J., *Posłowie*, [w:] B. Okudżawa, *Zamek nadziei*, wyb. A. Sarachanowa, Wydawnictwo Literackie, Kraków–Wrocław 1984, s. 269–280.
- Wakar J., *Lutkiewicz nawet źle napisane role zamieniał w perełki*, <https://www.polskieradio.pl/8/5661/Artykul/1731788,Lutkiewicz-nawet-zle-napisane-role-zamienial-w-perelki> [dostęp: 23.03.2018].
- Woronyna Ł., *Wdowa po Okudżawie: Nie każdy poeta miał taki fart*, [wyborcza.pl/magazyn/1,124059,16452003,Wdowa\\_po\\_Okudzawie\\_\\_Nie\\_kazdy\\_poeta\\_mial\\_taki\\_fart.html](http://wyborcza.pl/magazyn/1,124059,16452003,Wdowa_po_Okudzawie__Nie_kazdy_poeta_mial_taki_fart.html) [dostęp: 20.03.2018].
- Быков Д., *Булат Окуджавы*, Молодая гвардия, Москва 2009.
- Жванецкий М., *Второе внезапное обращение к детям*, [http://www.jvanetsky.ru/data/text/t9/vtoroe\\_obrashenie\\_k\\_deteam](http://www.jvanetsky.ru/data/text/t9/vtoroe_obrashenie_k_deteam) [dostęp: 17.03.2018].
- Косиков Г.К., *О литературной судьбе Вийона*, [в:] Ф. Вийон, *Стихи: Сборник*, Радуга, Москва 1984, s. 314–320.
- Крылов А.Е., *О датировке песни Окуджавы «Мастер Гриша»*, <https://ae-krylov.livejournal.com/69577.html> [dostęp: 31.03.2018].

<sup>51</sup> Cyt. za: Д. Быков, *Булат Окуджавы*..., s. 629.

Мокеева-Гайст Л., Булат Окуджава: Я выполнил свое предназначение, „Труд” 2005, nr 82.  
Окуджава Б., Я выдумал музу иронии, <http://www.bards.ru/archives/part.php?id=42222> [dostęp: 17.03.2018].

Распопин В., Эпоха Ренессанса. Франция. Французское Возрождение и Франсуа Вийон, <http://svr-lit.niv.ru/svr-lit/raspopin/reneessans-franciya/fransua-vijon.htm> [dostęp: 21.07.2018].

Саютина И., Удивительная история песни „Молитва” Булата Окуджавы, <https://verblan.livejournal.com/1482.html> [dostęp: 23.03.2018].

Фрумкин В., Портрет на фоне эпохи: Булат Окуджава в толковании Дмитрия Быкова, <http://berkovich-zametki.com/2009/Zametki/Nomer12/Frumkin1.php> [dostęp: 20.03.2018].

Шрагович Е., Загадки творчества Булата Окуджавы: глазами внимательного читателя, <https://profilib.net/chtenie/80231/evgeniy-shragovits-zagadki-tvorchestva-bulata-okudzhavy-glazami-vnimatel'nogo-chitatelya-15.php> [dostęp: 24.07.2018].

### Ирония в поэтическом творчестве Булата Окуджавы

#### Резюме

Целью предлагаемой статьи является попытка выяснить, в чем заключается специфика использования иронии в поэзии Окуджавы. Анализу подвергаются три стихотворения, в которых выступают разные виды иронии. В целом же тонкая, чаще закамуфлированная ирония Окуджавы никого не обижает, но и не является способом защиты поэта перед окружающим его миром. Целью иронии Окуджавы оказывается путь к развитию у читателей эстетической восприимчивости, а также намерение автора создать свой облик поэта-ирониста.

**Ключевые слова:** Булат Окуджава, ирония, бардовская песня, лирика, оксюморон, антифразис

### Irony in the Poetry of Bulat Okudzhava

#### Abstract

The purpose of this article is to try to explain what the specificity of the use of irony by Okudzhava is. This issue is analyzed on the example of three of his poems, in which it stands out quite clearly. The subtle and delicate irony of Okudzhava does not offend anyone, nor is it a way to defend himself against the world around him. The aim of his irony is the path to the development of aesthetic sensitivity and the attempt to create his own image of a poet-ironist.

**Key words:** Bulat Okudzhava, irony, bard song, lyricism, oxymoron, antiphrasis

Paweł Ligeza, mgr

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie  
Instytut Neofilologii (filologia rosyjska)

Paweł Ligeza, mgr

Pedagogical University of Cracow  
Institute of Modern Languages (Russian Philology)

e-mail: pawel.ligeza@up.krakow.pl

+48 126626749